g r n~a r s k a r a d i o n i c a u s i n g i d u n u m u

(LOKALITET NARODNO POZORIŠTE)

TATJANA CVJETIĆANIN

Prilikom rekonstrukcije Narodnog pozorišta i proširivanja temeljne zone građevine na delu omeđenom ulicama Francuskom, Braće Jugovića i Dositejevom (sl. 1), tokom praćenja zemljanih radova uočeni su ostaci znatno oštećenih rimskih konstrukcija. Zaštitna iskopavanja manjeg obima obavio je Muzej grada Beograda u avgustu 1987. godine i konstatovao postojanje šest keramičkih peći, kao i jame bogate odbačenom grnčarijom.[1] Pretpostavke o postojanju keramičkih radionica u Singidunumu, do tada zasnovane samo na posrednim pokazateljima,[2] time su dobile jedan od retkih pouzdanih tragova.[3] Na žalost, uslovi i kratkotrajnost arheoloških radova uslovili su izradu oskudne dokumentacije i

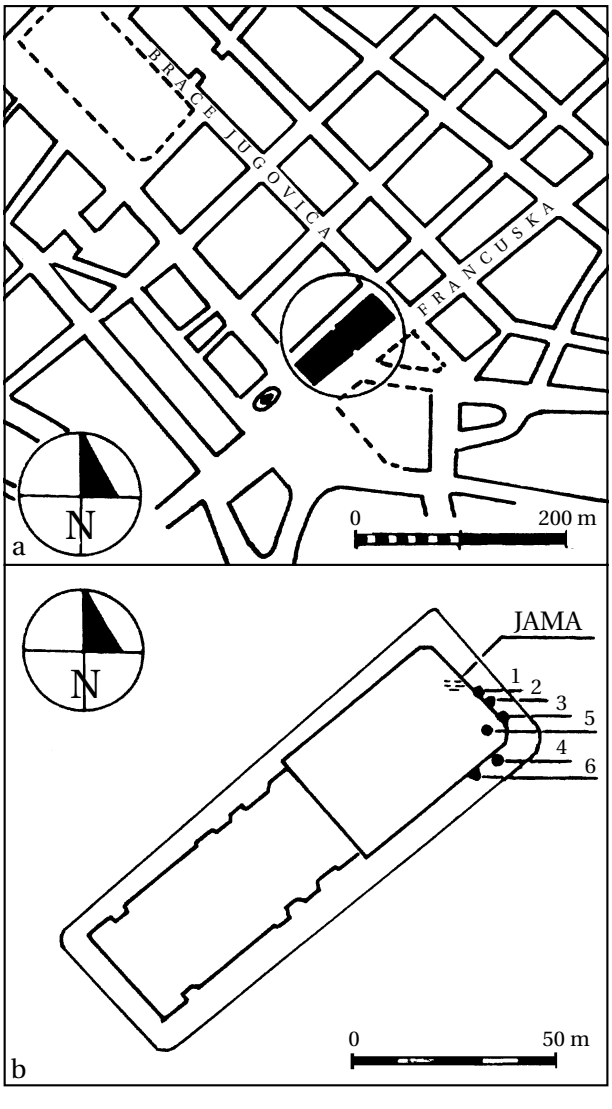

Sl. 1. a) Lokalitet Narodno pozorište; b) Situacioni plan lokaliteta sa konstatovanim pećima (1–6)

[1] Radovima je rukovodio D. Bojović, a sama iskopavanja vodio je N. Crnobrnja. Zahvaljujem kolegama iz Muzeja grada Beograda, posebno S. Krunić, na ustupljenom materijalu i dokumentaciji.

[2] Kao jedna od glavnih grana zanatske delatnosti rimskog Singidunuma, navodi se keramička delatnost, jednako ciglarstvo i grnčarstvo. Pretpostavka je zasnovana na postojanju opeka sa pečatima SING i žigovima legije *IV Flaviae* (CIL III 6328) koje upućuju na *Figlina Singidunensium*. Nalazi izuzetno oštećenih zapečenih konstrukcija, kao u Golsvortijevoj 19 i na Obilićevom Vencu, upućuju takođe na peći, verovatno grnčarske, kao i otpadne jame bogate keramikom konstatovane na prostoru oko Patrijaršije. Repertoar i obilje grnčarije nađene na području grada, posebno one II–III veka koja pokazuje da je lokalna proizvodnja keramike zadovoljavala potrebe singidunumskog tržišta, uz specifičnosti koje pojedine forme imaju i posebne obrasce distribucije, posredno ukazuje na lokalni grnčarski centar ili, verovatnije, individualne radionice na području grada, v. V. Kondić, Izveštaj o radu Muzeja grada Beograda za 1957. godinu – Arheološka nalazišta u Beogradu i okolini: rimski period, *Godišnjak Muzeja grada Beograda IV/1957*, 666; V. Kondić, Osnovni elementi topografije Singidunuma. Ekonomske prilike, u: *Istorija Beograda 1*, Beograd 1974, 73, 86; Lj. Bjelajac, Nalazi keramičkih žižaka na Beogradskoj tvrđavi, *Godišnjak grada Beograda XXIX/1982*, 13–14; M. Popović, Antički Singidunum: dosadašnja otkrića i mogućnost daljih istraživanja, u: *Singidunum 1* (ed. M. Popović), Beograd 1997, 11; V. Ivanišević, S. Nikolić-Đorđević, Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singidunumu – lokalitet Knez Mihailova 30, u: *Singidunum 1* (ed. M. Popović), Beograd 1997, 114;

[3] Prilikom zaštitnih radova Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda i Arheološkog Instituta, u bloku omeđenom ulicama Jovanovom i Tadeuša Košćuška, konstatovani su takođe tragovi keramičke radionice. Rezultati radova su u pripremi za objavljivanje. v. M. Popović, *op.cit.*, 11.

Sl. 2. Opšti izgled lokaliteta

Sl. 4. Peć 1

selektivnost u izboru nalaza, te sačuvani podaci dozvoljavaju sumarno predstavljanje.

Ostaci konstrukcija nalaze se u jugoistočnom uglu istraženog prostora: tri peći su u profilu duž Ulice braće Jugovića, gde je konstatovana i jama, a tri su paralelne sa Francuskom ulicom. Na osnovu sačuvane dokumentacije moguće je rekonstruisati delimičan izgled četiri peći, dok je za ostale dve samo poznata lokacija na osnovu situacionog plana (sl. 1b, 2).

PE] 1

Očuvana je delimično osnova peći i delovi urušene konstrukcije kanala za loženje, poda i zida peći.

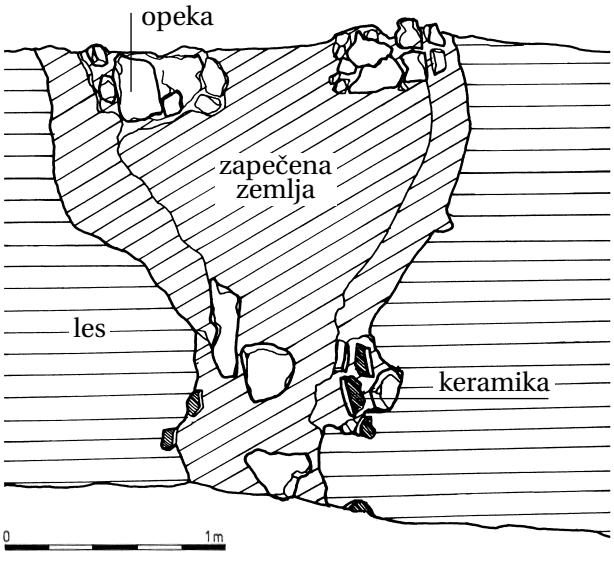

Sl. 3. Osnova peći

Na osnovu ostataka (sl. 3, 4) se može zaključiti da je reč je o ukopanoj peći kružne osnove, unutrašnjeg prečnika c. 1,40 m, sa kanalom za loženje na istočnoj strani. Kanal je bio formiran od zapečene gline (širine c. 0,70 m), a kako pokazuju dislocirani fragmenti opeka i kamenje, zidovi kanala i sam otvor kanala za loženje bili su ojačani i ovim materijalima. U osnovi ložišta, na zapadnoj strani konstrukcije, konstatovane su dve površine koje se nalaze na nešto višem nivou od osnove označene kao »opeka« i »ćerpič«. Moguće je da su u pitanju ostaci rešetkaste podne konstrukcije peći koja bi bila formirana od relativno pravilnih ploča gline i moguće je da ovoj niveleti pripada i opeka locirana na kraju kanala za loženje. Ipak, s obzirom na pravilnost ovih površina, kao i na njihov simetričan položaj, verovatnije je da je reč o očuvanim ostacima nosača poda koji su u formi pilastra.

Peć 1, na osnovu dostupnih tehničkih podataka, pripadala bi pećima kružne osnove sa pilastrima (sl. 5a).[4] Ovaj tip peći obuhvata različite varijante, u zavisnosti od elemenata konstrukcije i upotrebljenog materijala (opeka i glina ili samo glina, gde se u konstrukciji pilastra javlja i ćerpič), ali su sve one tipične za I–II vek. U provincijama, kružne ili ovalne peći sa pilastrima predstavljaju tip koji se po prvi put pojavljuje u doba osvajanja, sa proizvodnjom namenjenom gotovo isključivo rimskoj vojsci, kakav je slučaj u Britaniji.[5] Istovremeno, njihova

[4] N. Cuomo di Caprio, Updraught pottery kilns and tile kilns in Italy in pre-Roman and Roman times, *Acta Praehistorica et Archaeologica 9/10*, Berlin 1979, klasa I/b; V. G. Swan, *The Pottery Kilns of Roman Britain*, London 1984, peć kružne osnove sa pilastrima. Fig. III.v, Pl. 26, 27.

[5] V. G. Swan, *op. cit.*, 85–86.

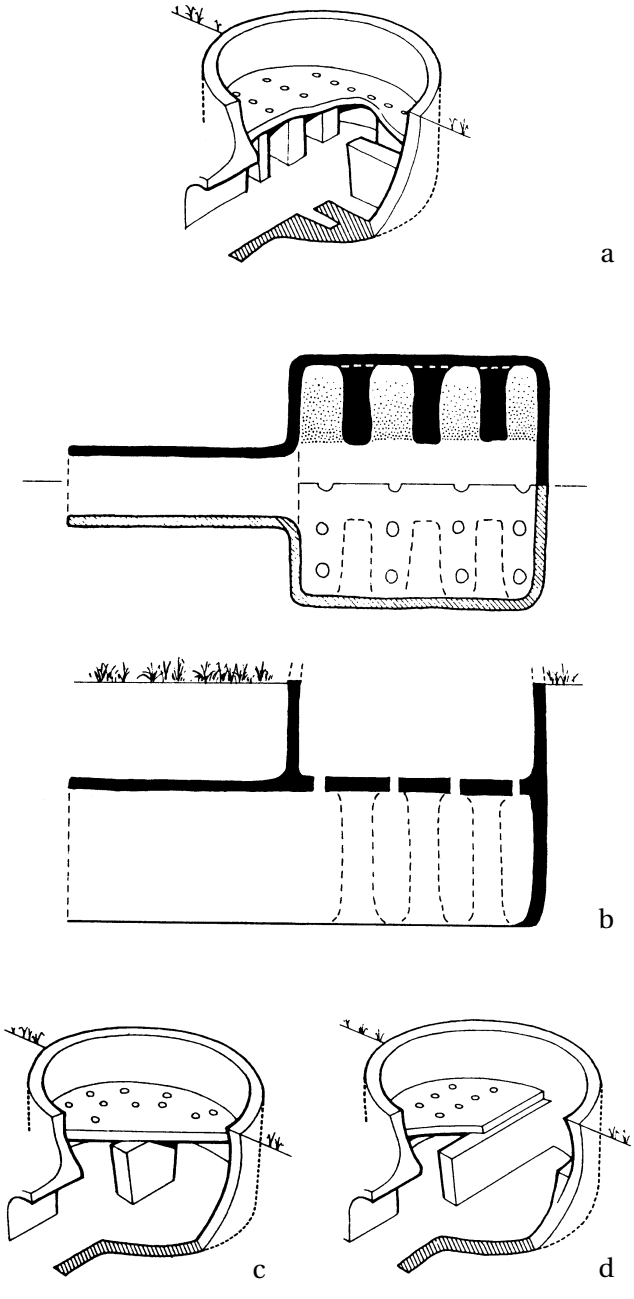

Sl. 5. a) rekonstrukcija kružne peći sa pilastrima; b) osnova i presek pravougaone peći sa pilastrima; c) rekonstrukcija kružne peći sa slobodno stojećim nosačem; d)rekonstrukcija kružne peći sa masivnim integralnim nosačem – pilastrom

produkcija mogla je da bude namenjena i populaciji izrazito romanizovanog ukusa, kakav je primer iz Sirmijuma, gde je istražena peć, koja predstavlja jednu od varijanti ovog tipa, locirana u neposrednoj blizini zapadnog bedema i severozapadne nekropole. Bogat sadržaj ove peći svedoči o keramičkoj proizvodnji iz perioda ranog Carstva, u vreme prve romanizacije ovog područja.[6] Kružne peći sa pilastrima javljaju se i kasnije, u Trajanovo i Hadrijanovo doba, kao i sredinom II veka. Uglavnom se ove peći ili radionice, na osnovu asortimana tipova i primenjenih tehnika, vezuju za snabdevanje vojske. Kružna peć sa pilastrima javlja se, uz ostale, i u Nijmegenu, gde je opredeljenjena u Hadrijanov period, u okviru radionice za koju se smatra da je snabdevala vojsku.[7] Slično je i u Brigeciju, gde se u okviru radioničkog kompleksa aktivnog u periodu od Hadrijana do dvadesetih godina III veka, čija je produkcija moguće vojna, javlja kružna peć sa pilastrima i centralnim masivnim nosačem.[8] U Bramptonu, jednom od najvažnijih radioničkih centara II veka u Britaniji, među raznolikim tipovima peći posebno se ističu dve osnovne kategorije: kružne peći sa pravougaonim ili trougaonim glinenim pilastrima i velike pravougaone peći sa dugim pilastrima u kojima proizvodnja dostiže vrhunac sredinom i u kasnom II veku.[9]

Posredno, na osnovu sličnosti očuvanih elemenata konstrukcije i rasprostranjenosti (učestalosti) ovog tipa peći, II vek nam izgleda kao verovatno hronološko opredeljenje za peć 1. Ono se iznosi sa oprezom, imajući u vidu očuvanost konstrukcije, a posebno nemogućnost opredeljenja na osnovu pouzdanog sadržaja peći. Nedostatak sadržaja ne dozvoljava utvrđivanje ni skale ni obima produkcije, ali je zanimljiva veza koja je na drugim lokalitetima uspostavljena između ovih peći, tj. njihovog sadržaja i vojske kao korisnika.

PE] 2

Uz peć 1, ka jugoistoku, najvećim delom u profilu iskopa, vidljiva je urušena konstrukcija sa intenzivnom crvenom i crnom zapečenom glinom, kao i deo osnove poda ložišta.

Na osnovu vidljivog očuvanog ostatka osnove, koji izlazi iz profila u širini od c. 0,40 m i dužini od c. 2,00 m, moguće je ustanoviti da je reč o pravougaonoj konstrukciji čija je zapadna ivica otkrivena

[6] A. Premk, Proizvodnja ranorimske keramike u Sirmijumu, *Hommage à Dr. Draga Garašanin, Zbornik Narodnog muzeja XIV–1*/1991, 364, sl. 2.

[7] J. K. Haalebos, *Castra und canabae. Ausgrabungen auf den Hunerberg in Nijmegen 1987–1994*, Nijmegen 1995, 58. Abb. 36.

[8] E. Bónis, Das Töpferviertel »Gerhát« von Brigetio, *Folia Archaeologica XXX*/1979, 104, Abb. 5.

[9] V. G. Swan, *op.cit*, 121, Pl. 43, Fig. XIX.

Sl. 6. Peći 1, 2 i 3

(sl. 6). U osnovi su vidljivi i delovi njene unutrašnje konstrukcije, tri nepravilno pravougaone površine (dužine c. 0,40 m) oivičene crnom zapečenom glinom unutar koje je intenzivno crvena nagorela glina nešto grublje strukture. Kako se u preseku može ustanoviti, ove površine su na višem nivou od nivoa poda ložišta, te je moguće je da je reč o stubićima – nosačima izdignutog poda peći. Crno zapečena glina ukazuje na oblepljivanje ili premazivanje finijom glinom izgrađene konstrukcije nosača.

Peć 2 je nesumnjivo pravougaona, zidana od gline. Na žalost, otkrivena zapadna ivica i minimalni deo unutrašnje konstrukcije ne dozvoljavaju potpunu rekonstrukciju, ali nam se čini da ipak ima dovoljno elemenata za pretpostavku da je reč o peći koja pripada tipu sa bočnim zidovima–nosačima ili sa bočnim kraćim nosačima i jednim centralnim podužnim pilastrom (sl. 5b).[10] Najčešće se peći pravougaone konstrukcije povezuju sa proizvodnjom opeka, kako je bila opredeljena i ova peć.[11] Ovo i jeste uobičajen slučaj, ali se tada radi o pećima zidanim od čvršćih materijala (opeka, kamen) i većih dimenzija (npr. cca. 4,6×4 m, 4×3,9 m, 3,8×3,7 m), kakve su npr. peći u radioničkom kompleksu u Viminacijumu.[12] Peći zidane od gline, pravougaone osnove, razvijaju se iz ciglarskih peći skraćivanjem poprečnih zidova–nosača.[13] U upotrebi su, na osnovu nama dostupnih podataka, u I–II veku. Zanimljivo je da se njihova pojava, na osnovu asortimana tipova posuda i tehnika,[14] vezuje primarno za snabdevanje vojske ili, u pojedinim slučajevima, za snabdevanje urbane zajednice vojnog porekla i romanizovanog ukusa. Takav je slučaj u Rajnskoj oblasti, posebno u Nojsu (Neuss), bazi *Legio XX*, gde se od vremena vladavine Klaudija javljaju pravougaone peći sa pilastrima i jedna sa jezičastim nosačem.[15] U Britaniji, se javljaju u vreme Klaudija i ranih Flavijevaca, kao novi tip peći uveden sa rimskim osvajanjem, moguće i sa XX legijom.[16] Registrovane su i u Panoniji, upućujući ponovo na vezu sa vojskom, ali u kasnom I veku, na lokalitetima kakav je Akvinkum,[17] ili u II veku, u Brigeciju.[18] Na području Srbije, jedna pravougaona keramička(?) peć sa pilastrima konstatovana je u Margumu, gde je na osnovu stratigrafije opredeljena u I vek.[19] Na osnovu prethodnog, ponovo posredno i sa oprezom, peć 2 smo opredelili u II vek.

PE] 3

Veoma blizu peći 2, sa njene jugoistočne strane, konstatovana je samo na osnovu preseka u profilu urušena glinena konstrukcija intenzivno crveno i belo pečena i dno ložišta peći (vidljive širine od c. 1,20 m, debljine c. 0,20 m). Oblik peći nije moguće pouzdano ustanoviti (sl. 6).

---

[10] N. Cuomo di Caprio, *op.cit.*, klasa II/c, dvostruki hodnik sa bočnim zidovima, rimski carski period; P. Duhamel, Morphologie et évolution des fours céramiques en Europe Occidentale – protohistoire, monde celtique et Gaule romaine, *Acta Praehistorica et Archaeologica 9/10*, Berlin 1979, 63–67, pravougaona sa više nosača i sa glavnim i bočnim kanalima za protok vazduha, I–III vek, Fig. 34, Fig. 35; V. G. Swan, *op.cit.*, pravougaone peći, Figs. III.v, XIX.

[11] N. Crnobrnja, Antički novac sa područja rimskog puta Singidunum – Castra Tricornia – Ad sextum Miliarem iz numizmatičke zbirke Muzeja grada Beograda, *Godišnjak grada Beograda XXXIV*/1987, 29, nap. 6.

[12] Č. Jordović, Grnčarski i ciglarski centar u Viminacijumu, *Saopštenja XXVI*/1994, 99–101, sl. 8, 9.

[13] V. G. Swan, *op.cit.*, 84.

[14] Relativno velike dimenzije i znatan kapacitet ovih peći posebno su pogodni za izradu veće količine keramike potrebne vojsci ili za pečenje posuda većih dimenzija, kao što su tarionici, skladišne posude ili krčazi. Skala tipova registrovanih na deponiji/jami odgovara ovom funkcionalnom repertoaru: elipsoidni lonci, duboke zdele za pripremu hrane (u funkciji tarionika), krčazi, amfore i drugo.

[15] P. Filtzinger, Novaesium V. Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium (etwa 25 bis 50 n. Chr.), *Limesforschungen 11*, Berlin 1972, Abb. 3, Taf. 97.4.

[16] V. G. Swan, *op.cit.*, 83–85, Fig. XXII.

[17] J. Fitz, Economic life, in: *The Archaeology of Roman Pannonia* (A. Lengyel & G. T. B. Radan eds.), Budapest 1980, 329.

[18] E. Bónis, *op.cit.*, 102, Abb. 3.3, 4.

[19] R. Marić, Iskopavanja na Orašju. Prethodni izveštaj o radovima za 1948 i 1949 godinu, *Starinar II*/1951, 121, sl. 25–27.

PE] 4

Paralelno sa profilom ispod Francuske ulice, u jugoistočnom delu iskopa, očuvana je gotovo kompletna konstrukcija peći. Na osnovu postojeće dokumentacije, čini se da je ova peć na nešto višem nivou nego prethodne tri konstrukcije.

Peć je ukopana, kružne osnove (unutrašnji prečnik 1,34–1,46 m), sa uzdignutim rešetkastim podom (debljine od c. 0,09 m) i glinenim zidanim kanalom za loženje na severozapadnoj strani, polukružno oblikovanog otvora dimenzija 0,54×0,60 m (sl. 7). Gornja, poluelipsoidna struktura je permanentna, otvorenog vrha, sa očuvanom visinom od 0,86 do 1 m. Glineni zidovi ove tzv. kalote, debljine od c. 0,20 m, oblepljeni su finijom glinom (debljina c. 0,04 m). S obzirom na dimenzije peći i solidnu rešetkastu podnu strukturu, verovatno se u prostoru ložišta (odaje za sagorevanje) nalazio nosač poda peći, ili masivni integralni (jezičasti) nosač ili slobodno stojeći stub. Na žalost, na osnovu ilustracija nije moguće ustanoviti tip nosača.

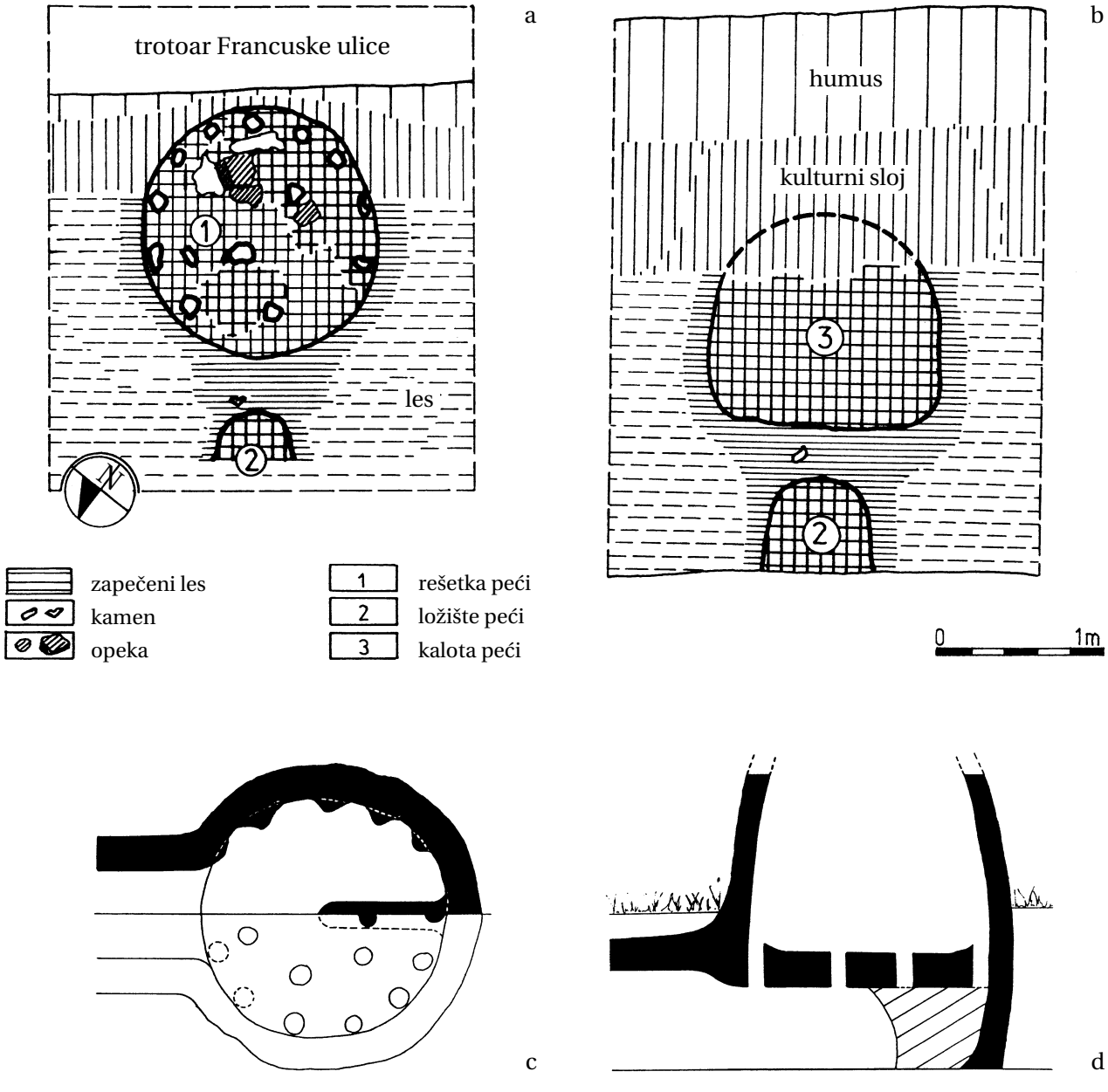

Sl. 7. Peć 4, a) osnova peći; b) poprečni presek u izgledu; c) moguća rekonstrukcija nosača rešetke peći 4; d) podužni presek

Sl. 8. Peć 4 – izgled u toku radova

Jedini pouzdano locirani nalaz potiče iz ove peći. Reč je o bronzanom novcu Trebonijana Gala, kovanom u koloniji Viminacijum 251/252. godine.[20]

Peć 4, bilo da pripada tipu sa masivnim integralnim nosačem – pilastrom ili tipu sa slobodno stojećim nosačem (sl. 7c, d; sl. 5c, d), generalno pripada tipu peći kružne forme koja je rasprostranjena u II–III veku,[21] a koja je i na području Gornje Mezije posebno karakteristična za III vek.[22] Ovo datovanje potvrđuje i nalaz novčića.

JAMA

Sa severozapadne strane peći 1, u profilu iskopa a delimično i u sloju, konstatovana je velika količina fragmenata keramike. Verovatno je reč o jami sa odbačenim keramičkim materijalom iz radionice.

KERAMI^KI MATERIJAL

Sudeći prema postojećoj foto dokumentaciji, sem nekoliko fragmenata vidljivih u peći 1, u samim pećima nije bilo mnogo keramičkih nalaza. Međutim, na osnovu usmenih saopštenja, u samom sloju je bilo dosta keramike, kao i na prostoru prepoznatom kao jama, tj. deponija za keramiku. Na žalost, grnčarija je selektivno prikupljana, sa jedinim podatkom da potiče sa istraživanja prostora Narodnog pozorišta. Izdvojen je samo manji broj ulomaka oboda, trbuha i dna različitih posuda, kao i jedna cela i dve bezmalo cele posude, ukupno 83 primerka. Iako su kriterijumi izbora nejasni, s obzirom na funkcionalnu strukturu i raspon tehnoloških svojstava i primenjenih tretmana površine sačuvanog uzorka, pretpostavljamo da adekvatno reprezentuje ostale nalaze. Ukratko, ipak nam se čini kao uzorak na osnovu kojeg možemo sagledati celinu.

Bilo je moguće tipološki analizirati samo deo navedenog uzorka – 41 primerak, ali ne i utvrditi formu svih ulomaka. Stoga siguran repertoar formi obuhvata 14 tipova. Većina ih je već registrovana u repertoaru keramike nađene na području Singidunuma, te smo za te oblike koristili oznake iz njegove postojeće tipologije.[23]

Zdele predstavljaju najzastupljeniju funkcionalnu klasu: 12 ulomaka klasifikovano je u 4 tipa. Javljaju se zdele polusferične forme, prstenasto ili elipsoidno profilisanog oboda (I/4, sl. 9. 1), zdela kalotaste forme, ravnog dna (I/15, sl. 9.2), zdela kompozitne forme, naglašenog preloma (I/3, sl. 9. 3), sve rađene od kvalitetno prečišćene gline, pečene u nijansama crvene boje, crveno bojene.[24] Posebno je zanimljiva zdela polusferične forme, horizontalno ili blago koso razgrnutog, pravougaono profilisanog oboda, prstenastog dna (sl. 9. 4), koja predstavlja varijantu forme I/51 iz postojeće tipologije Singidunuma.[25] Na obodu jedne od njih sačuvani su krugovi aplicirani na većem odstojanju, dok druga ima vertikalno postavljenu dršku na obodu, između apliciranih krugova koji ukrašavaju njen koren. One su, takođe, rađene od kvalitetne gline, crveno pečene, i bojene crveno ili tamnocrveno premazom koji je veoma kvalitetan i posan.

Među prikupljenih devet fragmenta koji pripadaju tanjirima, utvrđena su dva tipa: tanjiri kalotaste forme, horizontalno postavljenog pravougaono

[20] N. Crnobrnja, *op.cit.*, 29, 43, kat. 134.

[21] Cf. I. Mitrofan, Les recherches archéologiques dans le centre céramique de Micasasa, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta XXIX–XXX*/1991, 175, Fig. 5.

[22] Č. Jordović, *op.cit*, 96, sl. 1, 2, II–III vek; V. G. Swan, *op.cit.*, Fig. XIII, III vek.

[23] Potpuna, revidirana tipologija Singidunuma, sa preciznim opisima, analogijama i datovanjem detaljno je predstavljena u ovom zborniku, u radu S. Nikolić-Đorđević. Stoga su paralele za ovde navedene tipove sumarne i pružaju osnovnu informaciju o hronološkom opredeljenju posuda.

[24] O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd 1981, zdele tip 50, 43, 11, I–II vek.

[25] D. Bojović, *Rimska keramika Singidunuma*, Beograd 1977, kat. 450; O. Brukner, *op.cit.*, zdela tip 82, T. 91/135, druga polovina I i II vek.

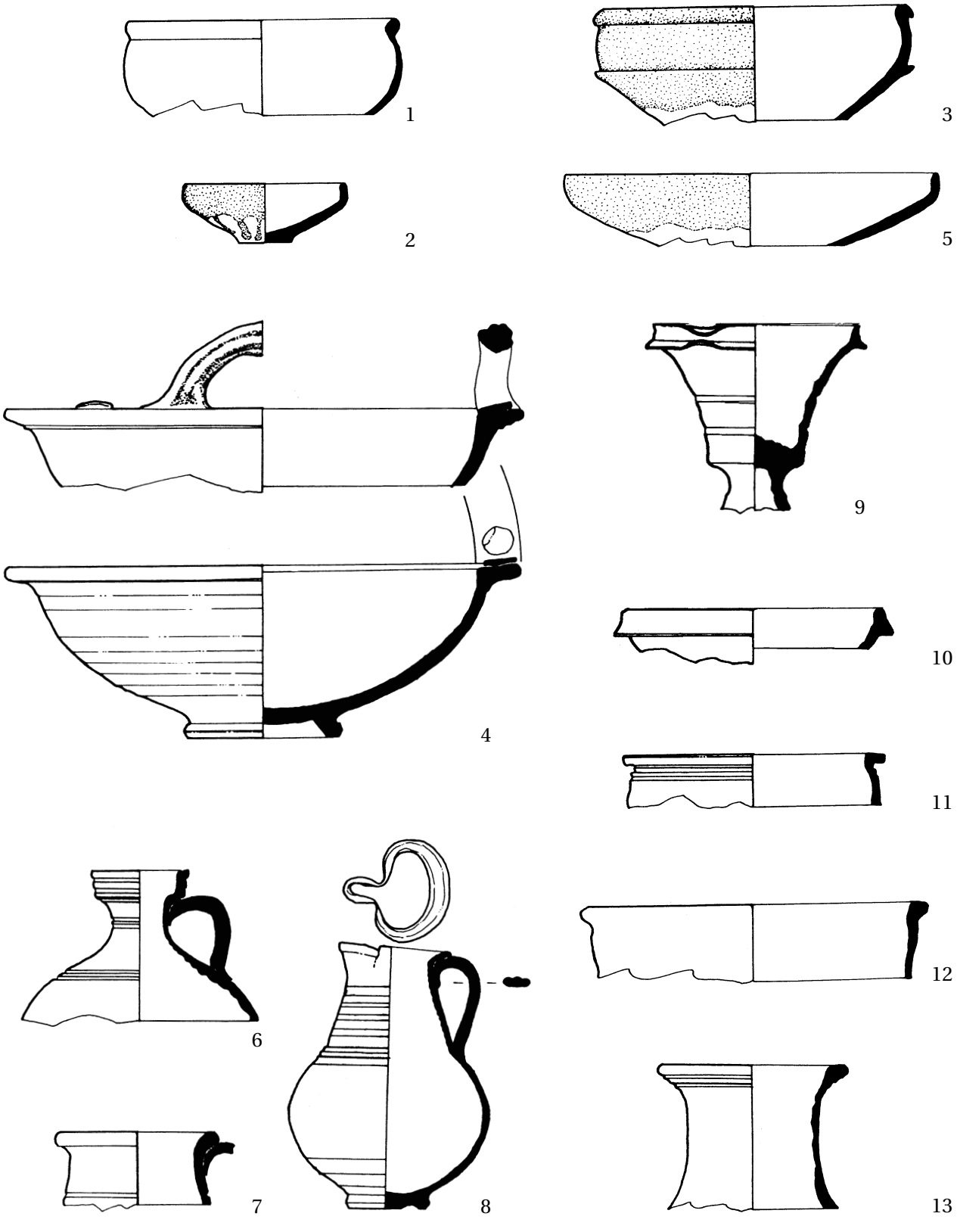

Sl. 9. Keramika sa lokaliteta Narodno pozorište (II vek):
1–4 zdele; 5 tanjir; 6–8 krčazi; 9–10 kadionice; 11–12 sudovi sa dve drške; 13 amfora (R=1:4)

profilisanog oboda (III/13), kao i oni kalotaste forme, prstenastog dna (III/3, sl. 9. 5).[26]

U okviru sačuvanog uzorka javlja se i krčag ovalne forme, trakasto profilisanog, sa spoljne strane višestruko žljebljenog oboda (VII/45, sl. 9. 6), kao i bokal trolisno oblikovanog otvora, koničnog vrata i sferičnog trbuha (VII/9, sl. 9.8).[27] Jedan je primerak kompletno očuvan, dok drugom nedostaje obod, ali ga je moguće sa relativnom preciznošću odrediti kao isti tip. Ostali fragmenti koji bi pripadali funkcionalno klasi krčaga ili bokala, njih 4, nisu tipološki indikativni (sl. 9.7), ali tehnološka svojstva – kvalitet izrade i crvena kvalitetna bojena površina – dozvoljavaju opredeljenje u iste hronološke okvire.

Javljaju se i tri fragmenta opredeljena kao tzv. sudovi sa dve ili tri drške, ili urne, istog tipa (II/52) ali različito profilisanog oboda.[28] Jedan ulomak je potpuno deformisan i sa tragovima silikatne zgure usled ključanja i potpune vitrifikacije, a ostala dva su rađena od kvalitetne gline, crveno pečene, neobrađene površine (sl. 9.11). Možda ovoj klasi pripada i jedan fragment posude velikih dimenzija, cilindričnog vrata, pravougaono profilisanog oboda (sl. 9.12), sličnih tehnoloških svojstava.

Zabeležen je samo jedan fragment oboda poklopca koji pripada grupi peskovitih kaolinskih posuda.[29]

Kuhinjska keramika reprezentovana je i sa dva primerka velikih koničnih lonaca elipsoidnog otvora (II/ 24, sl. 10). Jedan je bezmalo ceo, dok je od drugog očuvan samo obod sa vertikalno postavljenom drškom, čiji koren je ukrašen apliciranim krugovima i povijenom linijom.[30] Lonci su rađeni od kvalitetne gline, narandžasto-crveno pečeni. Ulomak sa očuvanom drškom je tamnocrveno bojene površine, dok je druga posuda bojena samo u gornjem delu.

Tri fragmenta opredeljena su kao deo oboda i vrata amfore istog tipa (V/22, sl. 9. 13), sa manjim razlikama u profilaciji oboda. Svi su bojeni crveno, tamnocrveno ili mrko.[31]

Kadionice su zastupljene sa 4 fragmenta koja je moguće klasifikovati u dva tipa. Jedan je kadionica konične forme, trakastog uštinutog oboda (X/2, sl. 9. 9), a drugi primerci pripadaju kadionici kalotaste forme, trouglasto profilisanog oboda (X/3, sl. 9. 10).[32] Svi primerci rađeni su od kvalitetne gline, pečeni u nijansama crvene boje.

Predstavljeni uzorak keramike sa lokaliteta Narodno pozorište, kako makroskopski tako i na osnovu sumarnih analogija, pokazuje se kao proizvodno

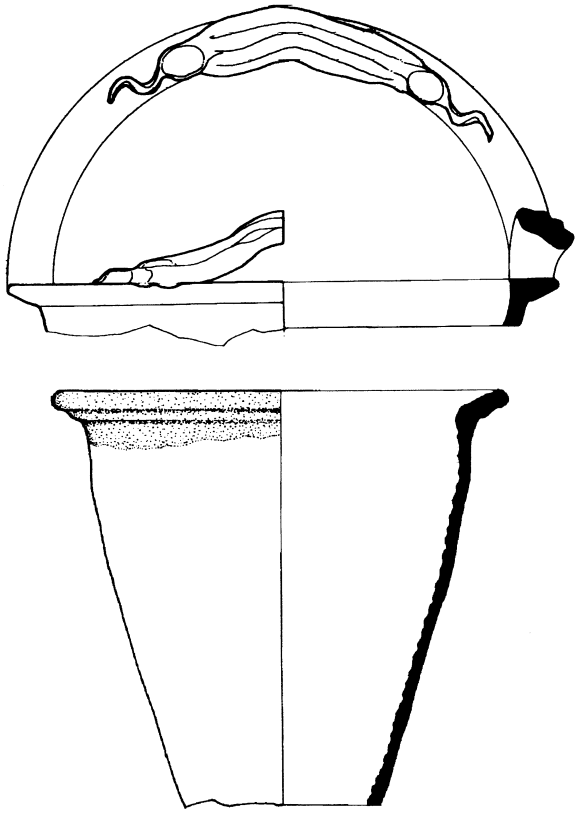

Sl. 10. Keramika sa lokaliteta Narodno pozorište (II vek): lonac (R=1:5)

i hronološki homogen. Reč je o grupi proizvoda stone i kuhinjske keramike visokog kvaliteta, koja pripada takozvanoj rimsko-provincijalnoj produkciji. Ovaj termin, u konkretnom slučaju, valjano oslikava razuđeni repertoar i tehniku izrade: promene koje su doneli italski i zapadni uticaji u aktivnost lokalnih grnčara, bilo u izboru formi ili primenjenim tehnikama, u analiziranom uzorku već su njegova suštinska svojstva. Kako na osnovu tehnoloških osobenosti, tako i na osnovu paralela, ova keramika pripada II veku (sredini II veka – drugoj polovini II veka).

---

[26] O. Brukner, *op.cit.*, tanjir tip 14, druga polovina II – prva polovina III veka.

[27] O. Brukner, *op.cit.*, krčag varijanta tipa 7 i tipa 46/43, druga polovina I–II vek i II– prva polovina III veka.

[28] O. Brukner, *op.cit.*, sudovi sa dve i tri drške 4/9, II–III vek.

[29] G. Popilian, *Ceramica romana din Oltenia*, Craiova 1976, poklopac–zdela kat. 851–853, II vek.

[30] O. Brukner, *op.cit.*, lonac tip 32, II – početak III veka.

[31] Lj. Bjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd 1996, amfore lokalne proizvodnje tip XXXI, II – prva polovina III veka.

[32] G. Popilian, *op.cit.*, kadionica kat. 759, II vek.

Radionica izrađuje stonu i kuhinjsku keramiku, tzv. utilitarnu keramiku za svakodnevnu upotrebu (zdele, tanjiri, krčazi, urne, kadionice, lonci elipsoidnog otvora, poklopac). Izbor formi (uz minimalno uvažavanje lokalnih osobenosti) ukazuje na korisnike koji pripadaju ili populaciji koja je rimska (vojska?) ili izrazito romanizovanog ukusa.

KERAMI^KA RADIONICA

Ostaci konstrukcija, registrovanih na prostoru novog dela Narodnog pozorišta, predstavljaju kompleks peći koje bi bile prva sigurno potvrđena keramička radionica (radionice?) na teritoriji Singidunuma. Na žalost, nema mogućnosti za utvrđivanje svih elemenata ovog kompleksa, te ni podataka o mogućoj organizaciji prostora unutar njega. Uslovi istraživanja i postojeća dokumentacija ograničili su i naša znanja o tehničkim detaljima konstrukcija izuzetno važnim za njihovu sistematizaciju i hronološko opredeljenje, te je klasifikacija peći u postojeće tipove, kao i njihova atribucija uslovna. Vreme aktivnosti radionice, kao i repertoar i obim proizvodnje, a posredno i korisnike, moguće je ustanoviti samo na osnovu materijala iz jame, koji nam takođe nudi ograničene podatke.

Istražene peći, na osnovu posrednih paralela u elementima konstrukcije, opredeljene su u II i u III vek, dok je hronološko opredeljenje očuvanog keramičkog materijala nešto užih okvira – sredina/druga polovina II veka. Uz nalaz novčića (sredina III veka), moguće je pretpostaviti da je ova radionica iz Singidunuma bila aktivna najmanje oko jedan vek, od sredine II do sredine III veka. Na osnovu prikupljenih podataka nije moguće precizno rekonstruisati odnose između očuvanih ostataka i eventualno potvrditi postojanje, kako nam se čini, dve radionice u neposrednoj blizini jedne drugoj, koje su sukcesivno aktivne. Napominjemo da se veoma često, prilikom organizovanja radionica ili radioničkih centara, peći u okviru jedne radionice nalaze jedna uz drugu, kao i same radionice, kakav je slučaj i sa ovim centrom u Singidunumu. Druga radionica uglavnom je tada drugačije orijentisana.

Pretpostavljamo stoga da bi, na osnovu orijentacije, tehnike građenja peći, ali i na osnovu hronološkog opredeljenja konstrukcije i samih keramičkih nalaza, jednu radionicu aktivnu tokom II veka činile peći 1, 2 i 3 (sa otpadnom jamom), dok bi drugu radionicu, aktivnu u III veku, činila peć 4 (moguće i peći 5 i 6 sudeći po poziciji na situacionom planu).

Radionica je locirana, kako ukazuju noviji rezultati istraživanja na lokalitetu u Knez Mihailovoj ulici 30,[33] u neposrednoj blizini pretpostavljenog legijskog logora iz kraja I i II veka, a u okviru moguće zone rane nekropole sa grobovima u obliku bunara.[34] Istraživanja vezana za lociranje keramičkih radionica i njihov odnos prema pojedinim naseljima ili prema drugim industrijama, ne daju dovoljno podataka za precizno utvrđivanje aranžmana na osnovu kojih je određena zemlja dodeljivana grnčarima i drugim zanatlijama ili utvrđivanje razloga zbog kojih su pojedine radionice locirane na određenim mestima. Osim pristupačnosti sirovina i restriktivnog stava iz zakona kolonije Urso, u Španiji, o zabrani podizanja grnčarskih ili ciglarskih peći u okviru gradskih zidina,[35] drugi posebni uslovi nisu nam poznati. Stoga smatramo da je lokacija radionice u neposrednoj blizini legijskog logora bila uslovljena, osim fizičkim faktorima, i tržišnim uslovima, a u prvo vreme posebno političkim i ekonomskim razlozima. Vojni konzumenti, posebno u periodu konsolidacije rimske vlasti, snabdevaju se iz bliskih izvora i privlače civilne grnčare da rade u njihovoj neposrednoj blizini. U ovom svetlu zanimljivo je povezati početak proizvodnje u ovoj radionici, u II veku, sa uspostavljanjem stalnog legijskog logora *IV Flaviae* u Singidunumu početkom II veka.[36] Takođe, položaj radionice i njenu organizaciju diktira i generalni trend za specijalističke zanate, važeći posebno od II veka, koji je bio koncentracija proizvodnje u sve manjem broju ali sve većih manufaktura. Dislociranjem legijskog logora, od III veka, i širenjem naselja i istočne nekropole, radionica se našla u graničnoj zoni (ili zoni preklapanja) naselja i nekropole.[37] Moguće je da je radionica polako preusmeravala svoju proizvodnju na potrebe lokalnog stanovništva, a posebno funerarne potrebe izrazito romanizovane urbane populacije.

Kratkotrajni arheološki radovi na prostoru proširenja temeljne zone zgrade Narodnog pozorišta[38]

[33] V. Ivanišević, S. Nikolić-Đorđević, *op.cit.*, 65ff.

[34] M. Popović, *op.cit.*, 15, sl. 3

[35] V. G. Swan, *op.cit.*, 49.

[36] M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 28–32.

[37] M. Popović, *op.cit.*, sl. 2

[38] Fotografije i crteže uradili: N. Crnobrnja, M. Janković i M. Vujović.

doveli su do veoma značajnih rezultata: pretpostavke o postojanju keramičkih radionica u Singidunumu po prvi put su potvrđene direktnim i sigurnim podacima. Zaštitnim iskopavanjima otkriveno je šest peći za grnčariju, kao i raznovrsan keramički materijal. Na osnovu prikupljenih podataka moguće je zaključiti da je na ovom prostoru bila aktivna keramička radionica u periodu od II do sredine III veka, sa mogućim vrhuncem proizvodnje od sredine i u drugoj polovini II veka, kako pokazuje keramički materijal, koja je zadovoljavala potrebe vojske i izrazito romanizovanog stanovništva. Obim i skala proizvodnje ovog centra, kao i potvrda pretpostavke o postojanju dve radionice koje su sukcesivno aktivne, biće moguća sa daljim istraživanjima ovog prostora.

A pottery workshop at singidunum

TATJANA CVJETIĆANIN

Brief excavations that the Museum of the City of Belgrade undertook in August 1987 in the area covering the new foundation zone of the National Theatre building have revealed important finds: the presumed existence of potteries at Singidunum have for the first time been confirmed by direct and reliable data (Fig. 1).

The protective excavation discovered six kilns (Fig. 2, 6) and diverse ceramic material. The conditions under which the research was conducted and the exiting documentation have imposed limitations on our full insight into technical details of the structures, extremely important to the systematization and chronological determination of the kilns. Consequently, the classification of the kilns and their attribution are only conditional. Kiln 1 would fall into the type of circular kilns with pilasters (Figs. 3, 4, 5.1), and kiln 2 into that of rectangular kilns with pilasters (Fig. 5.2). By analogies, both have been dated to the 2nd century. Kiln 4 belongs to the type of circular kilns with free-standing piers or with a single integral pier pilaster (Figs. 7, 8, 5.3, 5.4). In addition to these latter constructive elements the dating to the 3rd century has been corroborated by a coin of Trebonianus Gallus (251/2). The other kilns have been impossible to identify and attribute.

The presented ceramic sample (mostly from the refuse pit), both macroscopically and on the evidence of summary analogies, appears as being homogeneous in terms of technology and chronology. It includes high-quality table and kitchenware (Figs. 9, 10) typical of the so-called Roman provincial production of the 2nd century (mid-2nd century latter half of the 2nd century).

These facts allow the assumption that this Singidunum workshop was active for at least one century, from mid-2nd till mid-3rd centuries. The interrelationship of the surviving features could not be reconstructed, which in turn has made it impossible to ascertain the existence of, as it seems, two potteries in close proximity to each other and successively active. From the orientation and building technique of the kilns, as well as from the chronological attribution of both the constructions and ceramic evidence, it has been presumed that one workshop, active in the 2nd century, consisted of kilns 1, 2 and 3 (with a refuse pit), while the other, active in the 3rd century, contained kiln 4 (possibly also kilns 5 and 6, judging by their position in the site plan).

The workshop produced table and kitchenware, so-called utilitarian pottery for everyday use. The repertoire indicates the users as having been either a Roman population (army) or one with a predominantly Romanized taste. The position of the workshop in the immediate vicinity of the legionary camp of the 1st and 2nd centuries indirectly points to its primary market and/or consumers.